

## BENDA KÁLMÁN

### Mária Terézia királynő a magyar történetírásban

A romantikus festők ecsetjére kívánczó jelenet, midőn a magyar nemesség lelkesen életét és véréit ajánlotta az ellenségeitől szorongatott fiatal királynőnek, napjainkig igézete alatt tartja a Mária Terézia és Magyarország történetével foglalkozó historikusokat. A pozsonyi országgyűlés, miután megállapodott abban, hogy a királynőnek a „vivat Rex, Domina nostra” – éljen Urunk, a királynő – üdvözlés jár, 1741. június 25-én nagy ünnepek közt megkoronázta Mária Teréziát. Az ezt követő szokásosan lassú és kölcsönös alkudozásokban kimerülő tárgyalások közben a Habsburg-monarchia külpolitikai és katonai helyzete gyorsan romlott. Az európai hatalmak úgy vélték: ütött az óra az osztrák Habsburgok birodalmának szétesztására. Felső-Ausztria a bajor választó kezére került, Sziléziát megszállta II. Frigyes porosz király, miközben az ellenséges csapatok már Prága felé meneteltek, és Bécsset fenyegették. A reménytelennek látszó helyzetben a királynő elhatározta, hogy a magyar országgyűléshez fordul segítségért. A nagy jelenetre szeptember 11-én került sor. Mária Terézia talpig gyászban lépett a rendek elé, s rövid latin beszédében az érzelmekre apellált: „Mindenkitől elhagyva, rokonaimtól és hűtlen szövetségeseimtől megtámadva, csak egy lehetőségem maradt, az, hogy a magyarok diadalmas fegyvereihez és világszerte ismert bátorságához meneküljek. A ti oltalmatok alá helyezem magamat és gyermekeimet. A ti szeretetekbe és hűségtekbe vetem utolsó reményemet, és bizakodóan arra számítok, hogy ebben a zavaros, késedelmet nem tűrő helyzetben nem tagadjátok meg tőlem és gyermekeimtől jó tanácsotokat és hathatós segítségeteket.”

„Könny tolult a felséges szónok szemébe, amikor utolsó szavainál fiára pillantott – olvassuk Fessler Ignác Aurél 19. század elei történeti munkájában. – Győzelme a mélyen meghatott jelenlevők szívében teljes volt. 497 magyar férfi, mintegy varázsütésre, kirántotta kardját, s egy emberként kiáltva: vitam et sanguinem! fogadalmat tett, hogy kész életét és véréit áldozni a királynőért. Aztán elnémultak, mert az igazi lelkesedés, amilyen gazdagettekben, olyan szegény szavakban.”

Közismert, hogy a Magyarország által kiállított, mintegy félszáz ezer katona megjelenése fordulatot jelentett az osztrák örökösödési háború történetében. A magyar csapatok annál nagyobb meglepetést keltettek, mert senki sem hitte, hogy az ország, mely egy nemzedékkel korábban, a Rákóczi-szabadságharcban, kilenc éven át harcolt a Bécsből való elszakadásért, most kiáll a Habsburgok védelmére. Maga a kormányzat annyira bizalmatlan volt Magyarországra iránt, hogy az országban állomásozó katonaságot sem merete mindeddig a harctérre vezényelni. Van, aki úgy véli, a bajorok gyors előnyomulását már ezek a csapatok önmagukban is lelassíthatták volna. Mások tudni vélik, hogy Mária Terézia a bécsi politikusok tanácsa ellenére járt el, amikor a magyarokhoz fordult. Már Voltaire – aki elsőként örökölte meg az országgyűlési jelenet kiszínezett irodalmi formáját „a könnyező nemesekkel” és a „könnyeit zápor módjára ontó” Mária Teréziával – úgy vélte, hogy a királynő személyes győzelméről van szó: a lovagias magyar urakat meghatotta a védtelen nő kérése, és feledve évszázados sérelmeiket, védelmére keltek.

Nem szükséges, azt hiszem, magyarázni, hogy a dolog korántsem volt ilyen egyszerű; a helyzet egészen más volt 1741-ben, mint a század elején, a Rákóczi-szabadságharc idején. A bécsi udvar tanult az eseményekből, és 1711, a szatmári béke után óvakodott azoktól a brutális módszerektől, amelyekkel I. Lipót császár megszüntette Magyarország különállását és a magyar nemesség kiváltságait, abból a megfontolásból, hogy útjában állnak az abszolút uralkodói hatalom megvalósításának. Az anakronisztikusan elmaradt nemesi uralom tehát érvényben maradt, s 1741-ben a rendek részben ennek keltek védelmére.

Egy azonban bizonyos: a kortársak, majd a történetírás is a *Vitam et Sanguinem*-jelenetből értelmezte és vezette le Mária Terézia és Magyarország viszonyát. Maga a királynő is minden alkalommal hangsúlyozta a magyar nemzet iránti elmúlhatatlan háláját, azt, hogy leghőbb vágya ennek a kimutatása. Ahogy élete vége felé üzent a országnak, vejének, Albert herceg magyarországi kormányzónak írt levelében: „Je suis bonne hongroise, mon coeur est plein de reconnaissance pour cette nation” – jó magyar vagyok, szívem telve van hálával az iránt a nemzet iránt. A magyar nemesség pedig, a hízelgő nyilatkozatok által saját fontosságát a valóságosnál jóval nagyobbak érezve, abban tetszelgett, hogy ő a Habsburg-monarchia igazi fenntartója.

A kortársak a királynő Magyarország iránti jóindulatának sok jelét tartották számon. Így azt, hogy az általa alapított katonai Mária Terézia-rendnek számos magyar tagja is volt, hogy az ennek polgári megfelelőjeként alapított Szent István-rendet az első magyar királyról nevezte el, s tagjaira a magyar kancellár tett javaslatot. Udvarában – elődeivel ellentétben – a magyar főurak is megbecsülésnek örvendtek, sőt 1760-ban nemes ifjabból magyar nemesi testőrséget létesített, melynek tagjait az ország valamennyi megyéjéből válogatták, s magyar létszáma csaknem 500-ra emelkedett. Már ezt megelőzően, 1746-ban megalapította a bécsi Theresianumot, az osztrák, cseh és a magyar nemesifjak nevelőiskoláját. A magyar főurak, a magyar testőrök és nemesi tanulók mindeddig teljesen hiányzó magyar színt hoztak a császárvárosba és az udvarba, míg a magyar királyok régi apostoli címének felújítása (amihez a Szentszék csak nehezen járult hozzá) az ország tekintélyét emelte. A kor mélyen vallásos katolikus közvéleménye hálás volt a királynőnek Szent István király idegenbe került jobb kezének, a „Szent Jobb”-nak felkutatásáért és hazahozataláért, hogy augusztus 20-át, István király napját az apostoli királyság védőszentjének ünnepévé tette. De nemcsak külsőségekben, hanem kormányzati intézkedésekben is ünnepelték a királynő jóindulatát. Lengyelország első felosztásakor a még a 15. században elzalogosított 13 szepesi várost visszacsatolta Magyarországhoz. Az ország déli részén, az egykori Temesi Bánságban megszüntette a magyarok által régen sérelmezett bécsi katonai közigazgatást, 1776-ban pedig az osztrák fennhatóság alá került Fiumét is visszaadta Magyarországnak. Igaz, Erdélyt – amelyet ő emelt nagyfejedelemségi rangra – az országgyűlés és a magyar kormányzások többszöri kérésére nem csatolta vissza Magyarországhoz, ahogy a déli határon széles sávban húzódó katonai határőrvidéket is fenntartotta.

Ma már világosan látjuk, hogy a rendeket megnyugtató kijelentések és intézkedések ellenére Mária Terézia nem magyar, hanem – ami természetes – a Monarchia egyes országainak érdekein felül álló birodalmi politikát folytatott. Sőt, azt mondhatjuk, hogy ő volt az első Habsburg, aki valóban megkísérelte a csak dinasztikus és államjogi zákkal egybefűzőt, gazdasági fejlettségükben, társadalmi berendezkedésükben, hagyományaikban és etnikumukban különböző országokat valódi közösségbe vonni. Hogy ilyen közösség mennyire nem létezett, arra jellemző, hogy Mária Terézia államának még neve sem volt, a történetírás sem tudja másként nevezni, csak Habsburg-monarchiának, és uralkodója a Magyarország királynője címet viselte az első helyen. Mindez nagyrészt annak a következménye volt, hogy a 16–17. századi Habsburgok mindenekelőtt a német-római birodalom császárai voltak, törekvéseiket az európai hegemoniára irányuló dinasztikus érdekek határozták meg – így a dunai országok egységének a kiépítésére nem is törekedtek. Az osztrák örökös tartományok, Csehország és Magyarország idegenként éltek egymás mellett, csak egy-egy török támadás veszélye tudta őket időlegesen közös cselekvésre bírni. Még közös rendi gyűlésük sem volt, s az egyes országok féltékenyen ügyeltek különállásukra. Csak miután a spanyol örökösödési háborút lezáró utrechti béke 1713-ban véget vetett a Habsburg világhatalmi ábrándoknak, és lehetőségeik nem terjedtek túl a dunai országokon, akkor indult meg a dunai monarchia összekovácsolása. Mária Terézia negyvenéves uralkodása alatt ezt az egységet munkálta szüntelenül. Mivel Szent István koronájának országai a Habsburg-monarchiának területben 55%-át, lakosságban pedig 45%-át adták, így szerves beépítése éppen nem volt közömbös. Ennek érdekében igyekezett az eddig ellenségesen félrevonuló magyar arisztokráciát megnyerni s a magyar uralkodó osztályokat meggyőzni, hogy szakított elődei magyarellenes politikájával.

A centralizált összmonarchia Bécs központtal történő kiépítése persze elsősorban mégis Ausztria erősödését és növekedését szolgálta, érthető tehát, hogy fenntartás nélkül csak az osztrák tartományok támogatták. A nagyrészt elnémetesített, nemzedékek óta dinasztiahű cseh és morva rendek hallgatólagosan már régen belenyugodtak a dolgokba, Magyarországon azonban sohasem sikerült a nemesi jogokkal szorosan összefonódott különállási törekvéseket megtörni. A magyar rendiség mindeddig

erősebbnek bizonyult a központi hatalomnál. Világosan megmutatkozott ez, amikor Mária Terézia megkísérelte bizonyos reformokkal a magyar állapotokat korszerűsíteni, ami persze egyet jelentett a nemesi kiváltságok megnyirbálásával. Az 1764-es országgyűlés oly viharosan tiltakozott, hogy a királynő jónak látta a sürgős visszakozást, nehogy további lépésekre késztesse az ellenzékét, amely fenn hirdette, hogy a szuverenitás, a felségjog megoszlik az uralkodó és a rendek közt. A lecke olyan komoly volt, hogy a királynő többé nem hívta egybe a magyar országgyűlést. Az iskolai oktatást megreformáló Ratio Educationis-t vagy a jobbágy helyzetét szabályozó úrbéri pátentst rendeleti úton léptette életbe.

Az 1764-es összeütközéstől eltekintve, melynek hullámai hamar elcsitulak, Mária Terézia óvatos uralma alatt az ellentétek nem kerültek napfényre. Annál inkább fia, II. József uralma idején, aki nyíltan hadat üzent Magyarországra különállásának csakúgy, mint a klérus anakronisztikus jogainak. A jozefinizmus évtizede azután utólagosan glóriás fénybe vonta a királynő személyét és politikáját. A feudális kiváltságaiért aggódó nemesség és klérus, sőt bizonyos fokig a hazafias érzelmektől fűtött polgárság is, nosztalgiával gondolt a királynő uralkodására, az eszményi aranykorra. Ahogy a királynő egykori bécsi testőre, Bessenyei György, egyébként a nemesi reformizmus egyik legkimagaslóbb képviselője írta: „Mária Terézia elfelejthetetlen részünkről, hogy mióta a magyar nemzet a világnak ezen részét megülte, nagyobb nyugalomban, mint alatta, nem volt. A nemesi kar negyven esztendeig élt egy pihenőbe szerencséjével. Uralkodása alatt csendesség, bőség volt egész Magyarországon, attól fogva sem egy, sem más, annyira hogy tőle elmaradott királyi széki halálát siratni mind ez ideig is meg nem szűnhetett.” Mindez pedig Bessenyei szerint is a királynő személyes tulajdonságainak volt köszönhető. „Elragadó szépség, királyi tekintet, személyes méltóság, nyájas elme, érzékeny szemérmes szív, minden szerencsétlenül való szánakozás, kegyelem, gazdag javadalmasz valának. Tudókat, vitézeket jutalmazott, magasztalt, kikhez beszélvén, kegyelmének ajánlái között hozzájuk csaknem a hízélgésig leereszkedett. Az emberi erőtlenség által megesett hibákra szemét lehunyta, nehezen büntetett, örömmel kegyelmezett, és valakit egyszer oltalma alá vett, azt árulás által elveszni sohasem engedte, ha különben magát kegyelmére érdemtelennek lenni nem mutatta.”

Szinte szó szerint megegyezik ezzel Péczeli József református prédikátornak 1790-ben írt jellemzése: „Ez a nagy királynő a magyarok szívében felejthetetlen emlékezetet hagyott, mert királyi székének oszlopai a könyörületesség és irgalmasság voltak. A törvényt tisztelte, a büntetést csak vonakodva tette, a jót örömmel osztogatta. Legnagyobb fájdalma az volt, hogy a földi fejedelmek sokkal erőlenebbek, semhogy minden embert boldoggá tegyenek.” A derék prédikátor még arról is elfeledkezni látszott, hogy Mária Terézia alatt százával zárták be a protestáns templomokat, s hogy az állampolgári egyenlőséget csak II. József biztosította számukra 1781-ben.

A katolikus egyházi és konzervatív történetírás a 19. században sem szűnik meg Mária Terézia dicséretét zengeni. Példa erre a Magyarország történetét németül író Mailáth János gróf, vagy a ferences szerzetes Székér Joákim, aki a királynő legfőbb érdemének azt tartja, hogy „nemcsak a polgári társaságnak boldog állapotját és bátorságát, hanem az isteni tisztületnek előmozdítását is az egyházi dolgok eránt tett bölcs rendelkezéseivel nagyon gyarapította”. A liberális nemzeti történetírás azonban egyre erősebb kritikával nézi a korszakot s annak főbb szereplőit. Elsősorban nem is a királynőt támadja, akinek uralkodói erényeit és emberi jó szándékát nem vonja kétségbe, hanem az udvart, a bécsi tanácsosokat. Ez a történetírás (ahogy a nacionalizmus jegyében fogant politikai törekvések is) a magyar nemzetállam szolgálatában áll, és elítél minden olyan törekvést, amely az összmonarchia megvalósítására törekedik. Így kormányzati téren a központi szervek megerősítését, az államtanács létrehozását, melynek persze Mária Terézia idején magyar tagja nincsen, de amely felülbírálja a magyar hatóságok véleményét. Mindez a magyar érdekek tudatos mellőzését eredményezte, mondják, ahogy az arisztokráciának az udvarba csalogatása, a köznemesség fiainak bécsi testőrszolgálatára is magyarelles célok szolgált: a nemzet vezető rétegének elidegenítését, a nagybirtokok jövedelmének a császárvárosban való elköltését. Legélesebben azonban a Magyarországgal szemben érvényesülő, károsan megkülönböztető gazdaságpolitikát kifogásolják, mely a különböző vámrendeletek tönkretette az ország kereskedelmét, és megbénította igazi fejlődését. Ezt egyébként már a kortársak is szóvá tették, mire az udvar azzal válaszolt, hogy mivel a magyar nemesség elgáncsolta a pénzügyi reformokat, köztük a nemesi adózás bevezetését, a nemesi fölkelés pénzben való megváltását, indokolt, hogy a közös terhekhez nagyobb mértékben hozzájáruló örökös tartományok gazdaságát részesítsék előnyben. Ez persze – mondja ez a történetészlelet – csak ürügy volt,

mert Magyarország éppen eleget adózott azzal, hogy eltartotta a katonaság nagy részét, amit Bécsben nem akartak tudomásul venni.

Mindez azt eredményezte – írta a liberális nemzedék legnagyobb történetírója, Horváth Mihály, csanádi püspök és az 1848/49-es szabadságharc minisztere –, hogy a királynő jó törekvései „a német tanácsosok és az udvar befolyása következtében” többnyire felúton elakadtak, majd visszajukra fordultak. Mert két elv élt egymás mellett, egymással folytonos harcban – írja Horváth – „egyrésről a birodalmi központosítás és az ezzel járó kényuralom, másrésről a magyar alkotmányosság és nemzeti függetlenség”. Mária Terézia megpróbálta összeegyeztetni az abszolutizmus és az alkotmányosság, a centralizáció és a dualizmus elvét – összegzi megállapításait Horváth –, ez azonban nyilván nem volt lehetséges.

Ugyanakkor ez a történetírás fenntartás nélkül elismeri a királynő reformtörekvéseinek jogosult és hasznos voltát. Pozitívumként regisztrálja az állami hatalomnak az egyházzal szembeni érvényesítését, azt, hogy a cenzurát kivette a jezsuita rend kezéből, hogy a Nagyszombatból Budára helyezett egyetemet nemcsak orvosi fakultással egészítette ki, hanem annak egyházi jellegét is megszüntette, hogy a népoktatást állami felügyelet alá helyezte, és igyekezett színvonalát emelni. Igaz, hogy a vallási elfogultságon nem tudott felülemelkedni, és a protestánsokat elnyomta, de már nem üldözte őket, mint elődei, és a katolikus püspöki kar túlkapásait is igyekezett megfékezni.

Ebben persze nem annyira a korszellem és a környezet szükségszerű hatását vélik felfedezni, ahogy azt sem veszik észre, hogy az állam és egyház viszonyának új alapokra helyezése, az iskolázás kézbevétele szorosan összefügg a felvilágosodott abszolutizmus rendszerének kiépítésével; mindez a királynő felvilágosodott és nemes lelkéből fakadó törekvésként értékelik. Ahogy ugyancsak Horváth Mihály írja: a magyar nemzet részéről, melyet ő fejedelmi házával nemcsak kibékített, hanem a szeretet és bizalom gyöngéd láncai által is összefűzvé, országanyai indulattal boldogítani, százados hanyattatásai s balszerencséje után a jólét és mivelttség pályáján előbbrevinni ösztönt is igyekezett”.

Jellegzetesen romantikus hőszemlélet, fekete-fehér ábrázolással, egymással szemben a jó uralkodó és a gonosz udvar; minden hasznos a királynőtől, és minden rossz a tanácsosoktól ered.

A királynő oldalán áll ez a történetírás a társadalmi reform kérdésében is. Horváth Mihály, miközben kiemeli Mária Terézia intézkedéseit a jobbágyok védelmére a földesurakkal szemben, élesen elmarasztalja a nemesség minden változást megakadályozó ragaszkodását elavult kiváltságaikhoz. A nemesség ugyanis – írja Horváth – „önző, féltékeny aggodalmában, nehogy kiváltságai valamiképp összehorogtassanak, önhaszna érdekei, habár a közjó tekintetéből is, sértessenek, önhaszna rövidséget szenvedjen, minden újítást veszélyesnek tart vala; s mély tudatlansággal s elfogultsággal párosult bizalmatlanságában a kormány iránt, csak tárgyalni sem akarta azokat, mik kiváltságaival s érdekeivel kapcsolatban álltak, s mik – valamint más, országokban e korszak alatt kifejtetvén, a szellemi s anyagi többlet dús forrásaivá lettek – úgy nálunk is, ha alkotmányos úton alakítottatnak át, nemcsak új életet hoznak vala a százados kényszerű tespedés dermedtségébe, hanem egyszersmind az önálló nemzeti élet és alkotmányos kormányzat új támaszaivá, erődeivé váltak volna”. A nemességnek ez a „bűnös magatartása” okozta – összegzi Horváth –, hogy minden kezdeményezés a kormány kezébe került, s az elnyomott néposztályok tőle várták sorsuk jobbra fordulását.

1891-ben jelent meg Marczali Henrik életrajza Mária Teréziáról. Főleg az osztrák irodalom és forráskiadványok alapján a részletekben sok újat hozott, a Horváth-féle koncepció azonban lényegében nem változott. A nemesség magatartására ő sem talál mentséget, a polgári fejlődés elfojtásáért mégis elsősorban az udvart teszi felelőssé. A Magyarországra hátrányos gazdaságpolitika következtében ugyanis a magyar ipar megrekedt, ennek következtében a polgárság is szegény és súlytalan maradt, s így nem jöhetett létre a nemesi törekvések ellensúlyja. „Nem hisszük, hogy Mária Terézia tisztában lett volna a következtésekkel – írja Marczali. – Igazságossága visszariadt volna, ha nem mástól, attól, hogy a jóérelmű és szorgalmas magyar polgárság lakoljon a nemesség hibáiért. A nemzetgazdaság különben sem volt erős oldala.”

A magyar történetírás liberális polgári irányainak különböző pártállású és színvonalú szerzői egyben azonosak voltak: a nemzeti kibontakozást az általános európai társadalmi fejlődés keretében, a feudálisztust felváltó polgári világban vélték megvalósíthatónak. Nem hiányoztak azonban olyan hangok, amelyek szűkkeblű nacionalizmusból a nemességben látták az ősi magyar erények őrizőjét, a feudális Magyarország társadalmi szabadságáról beszéltek. Ez a nacionalizmus minél reakciósabbá vált, annál hanyatlóbbnak látta a 18. századot, azon siránkozva, hogy a belső fejlődés ősi hagyományait

hovatovább kiszorították a felvilágosodás, majd a francia forradalom „idegen”, magyar földön „gyökértelen”, s a „magyar lélektől” távol álló eszméi.

A 18. század és benne Mária Terézia korszakának új koncepcióját hozta az 1920-as években Szekfű Gyula, a két világháború közti idő legnagyobb hatású magyar történésze. Szemléletének két alappillére katolicizmusa és az a meggyőződés, hogy a Habsburg-dinasztia segítsége mentette meg Magyarországot a teljes megsemmisüléstől a török háborúk idején, ahogy a pusztító harcok után ők emelték be ismét az európai fejlődésbe. Szekfű nemcsak a protestáns-kuruc függetlenségi hagyományokat tagadja, hanem – az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése után – a nemzeti államok magasabb rendű voltát is kétségbe vonja. A 18. század – melyben a korábbi nemzeti történetírás a hanyatlás korát látta – számára a nagy újjáépítés korszaka: a dinasztia és a katolikus egyház vezetésével a magyar társadalom bámulatra méltó dinamizmussal hozza be a két évszázados lemaradást. Ebben nagy érdemei vannak Mária Teréziának is, aki közigazgatási, oktatási, népjóléti és katonai reformjaival, szociális intézkedéseivel ismét európai szintre emelte, és kétszáz éves protestáns túlsúly után ismét felvirágoztatva a katolikus Magyarországot, a „Regnum Marianum”-ot. A kormánzatnak az örökös tartományokat előnyben részesítő gazdasági intézkedéseit persze Szekfű sem helyesli, de úgy véli, a továbbiak során ezeket a bilincseket a belső fejlődés szétfeszítette volna. Mert igaz ugyan, hogy az egész fejlődés, a barokk kultúra kisugárzó központja Bécs volt, az innen kapott európaiság azonban nem veszélyeztette a magyar hagyományokat, sőt lehetővé tette annak megújulását. A császárvárosba költözött arisztokrácia, ha anyanyelvét el is felejtette, továbbra is magyar hazafi maradt; dinasztiahűsége nem jelentett kozmopolitizmust.

A veszedelem mégis Bécsen át érkezett. Ez a veszedelem, amely megsemmisítette a régi tekintélyeket, szétzilálta a meglévő organizációkat, s ezzel anarchiába vitte a fejlődést, a felvilágosodás volt.

Napjainkban Eduard Winter, a jozefinizmus korának ismert kutatója, a római katolikus egyházban feltűnő reformtörekvésekből vezeti le a felvilágosodást – ami egyébként, véleményünk szerint, aligha fogadható el. Szekfű éppen ellenkezőleg a bécsi felvilágosodást az egyházellenes francia szabadgondolkodásból eredezteti, mely szerint azonos a libertinizmussal, a teljes szabadossággal. Szerinte a káros eszmék azoknak a főuraknak és nemeseknek a köréből indultak, akik Bécsben megismerkedtek a francia felvilágosodás termékeivel. „Bécs udvari köreiből a francia felvilágosodás terjedése az 1750-es évek elején veszi kezdetét – írja –, amikor Kaunitz, párizsi követsége alatt, szkeptikus és ateista, a test és lélek teljes felszaabradulását valló szalonokba jár, s azok életével a kíséretében levő osztrák főúri fiatalokat is megismerteti. Bécsbe visszatérve ő teszi divatossá Voltaire és az enciklopedisták deizmusát, tekintélyellenességét, az egyház iránti közömbösséget, sőt ellenszenvet, a francia színházat és a francia léhaságot, az egész erkölcsi feloldottságot.” Mária Terézia – írja tovább Szekfű – mindezt kétségbeesve látta, de nem tudta megakadályozni. Az 1760-as években a bécsi főúri szalonokban „nem hittek többé sem Istenben, sem erkölcsben”, az egyházi ünnepek helyébe frivol francia színdarabok, fényűző estélyek, kerti ünnepek léptek. Ebbe az új bécsi életbe kapcsolódtak bele az udvarban élő magyar főúri családok is, a Pálffyak, az Esterházyak, az Erdődyek, s azok az ifjú nemesek, akik a Theresianumban vagy a bécsújhelyi katonai akadémián tanultak, hogy aztán hazatérve, birtokaikon „a francia felvilágosodásnak egész kis gócpontjait hozzák létre”.

A franciás életforma, rokokó vonásaival vagy éppen libertinizmusával valóban létezett, Magyarországra is eljutott, s itt is közrejátszott a régi hagyományok és a vallásos világnézet fellazításában – de ma már nem is vitás, hogy nem azonosítható a felvilágosodással, vagy később a jozefinizmussal; annak legföljebb előjátéka vagy kísérő jelensége. A felvilágosodást egyébként Bécsben sem az arisztokrácia, hanem az erősödő osztrák–német polgárság, az állami hivatalnoki kar vezetői képviselték. A modern polgári fejlődésbe való átlépés csak a feudalizmus megdöntésével volt lehetséges, ehhez pedig a felvilágosodáson és a francia forradalmon át vezetett az út.

Egyet azonban Szekfű helyesen észlelt. Azt, hogy a felvilágosodási reformok és törekvések irányítója nem Mária Terézia királynő hanem az állami gépezet, a politikai és tudományos élet vezetői voltak. Ők voltak azok, akik kidolgozták a Habsburg-országra a felvilágosult abszolutizmus ideológiáját, az európai nagyhatalmi versenyfutásban elengedhetetlenül fontos reformokat. A reformokat a királynő – konzervatív és vallásos meggyőződésének megfelelően – fékezte, a kényszerítő helyzetben mégis sokban engednie kellett. Nemesyszer meggyőződése ellenére. Igaz, hogy a királynő önmaga számára is gyakran szubjektív okokkal indokolta meg állásfoglalását; így amikor egy jobbágyküldöttség

meghallgatása után ezt írta Pálffy Miklós főkancellárnak: „Leikiismeretem furdal, ha látom, hogyan bánnak ezekkel a szegény emberekkel, és nem akarok elkárhozni egy néhány mágnásért vagy nemesért.” De az Urbéri Pátenset mégsem a jószívűsége diktálta, hanem az államérdek. Arra egyébként, hogy Mária Terézia reformkészségének határai voltak, talán legjellemzőbb a vallási türelem kérdése. Az 1760-as évektől kezdve az Államtanács, Kaunitz kancellár, sőt egyes magyar tanácsadók is javasolták a királynőnek a protestánsok állampolgári jogainak rendezését, kifejtve, hogy az államnak elsőrendű érdeke, hogy igénybe vehesse mindenkinek a szolgálatát, aki erre alkalmas. 1777-ben II. József, mint uralkodótárs sem tudta megállni, hogy néhány protestáns-ellenes rendelkezést szóvá ne tegyen. A királynő válasza mindannyiszor elutasító volt. Ahogy mondotta: az akatolikusok üldözését nem helyesli (ezen a 17. századi véres ellenreformációt kell érteni), de a vallási közömbösséget, a toleranciát sem. Ahogy fiának írta: a tolerancia végső romlásba döntené a Monarchiát.

A történetzemlélet újabb fordulata a 1950-es években kibontakozó marxista művekben került sor. Ez a történetírás, mely a Habsburg-monarchia szétesésével megszülető magyar államhoz vezető út megrajzolását állította a középpontba, mindenekelőtt a fejlődés gazdasági alapjait igyekezett rekonstruálni. Az 1953-ban megjelent *A magyar nép története* című munkában a 18. század és benne Mária Terézia uralkodása szinte teljesen negatív értékelést kap. Eszerint az udvar célja az ország beolvasztása volt, Mária Terézia kormánya Magyarországot „minden korábbinál súlyosabb gazdasági bilincsekbe verte”. A magyar ipar fejlődése megakadt, sőt Bécs tervbe vette teljes elorszvasztását is. Az irodalom és a művészetek stagnáltak, a népoktatást szándékosan elhanyagolták. Mindez úgy volt lehetséges, hogy a nemesség nagy része az udvart támogatta, s a parasztság kivételével a társadalom többi része lemondott a nemzeti függetlenségről.

Ezek a dogmatikusan merev, nemesgyser teljesen megalapozatlan nézetek napjaink történetírásából már teljesen eltűntek. Részlettanulmányok sora mutatta ki azokat az erőfeszítéseket, amelyek a népiskolázás és az egyetemi oktatás emelését célozták. A barokk művészet 18. századi kiteljesedése Magyarországon már közhely, ahogy azt is tudjuk, hogy az ekkor még latin nyelvű tudományos irodalom és a felvilágosodást előkészítő magyar irodalom gyökerei is Mária Terézia korára esnek. Bécs kultúrákövetítő hatásának fontossága is nyilvánvaló, s a hazai elmaradottsággal és maradisággal szembe fordulókat sem tartja senki rossz magyaroknak, árulóknak.

Az utóbbi évek kutatásai a gazdaságtörténeti megállapításokat sem találták helytállóknak. Mivel a kérdés Mária Terézia korának megítélésében központi fontosságú, talán nézzük meg kissé közelebbről. Annál is inkább, mert a kezdeti marxista álláspont egy jónevű polgári történésznek, Eckhart Ferencnek még az 1920-as években megjelent monográfiájára támaszkodott.

Az Eckhart kutatásaira támaszkodó idézett marxista álláspont lényege két tételben foglalható össze. 1. Magyarország és Ausztria a 18. század elején azonos gazdasági szinten volt, az eltérések Mária Terézia korától kezdve figyelhetők meg. 2. Ez az eltérés, helyesebben Magyarország lemaradása, a bécsi udvar gazdaságpolitikájának volt a következménye, amely tervszerű elszántással egyre mélyebbre nyomta az ország gazdaságát, főleg iparát.

Mindjárt a legelső tétel tarthatatlan (ahogy erre legújabban Kosáry Domokosnak a 18. századról írt könyve is rámutat), mert Magyarország a 18. század elején sem állt ugyanazon a szinten, mint Ausztria. Az előző két évszázad pusztításai után nem is állhatott. A török uralma alól csak a 17. század végén felszabaduló középső és déli részek fő problémája ekkor még a benépesítés és a mezőgazdaság megindítása volt. Az ország nyugati és északi vidékein tovább élt ugyan a hagyományos bányászat és kézművesipar, de manufaktúrák még nem voltak. A legelső magyarországi manufaktúrát 1749-ben alapította Mária Terézia férje, Lotharingiai Ferenc, – Ausztriában, és Csehországban viszont már a 17. század végén jelentős posztómanufaktúrák működtek.

Magyarország tehát több történelmi ok következtében elmaradt agrárország volt, mely nyersterményeket, bort és élőállatot exportált nyugat felé, míg onnan iparcikkeket, főleg textilárut hozott be. Az egyenlőtlenség megvolt, ezt nem a bécsi gazdaságpolitika hozta létre. Az persze igaz, hogy ezt a meglévő helyzetet kihasználva, Szilézia elvesztése után, amikor Mária Terézia kormánya bevezette az ipar-protекcionáló rendszert, az osztrák és cseh ipar védelmében hozott vámokkal Magyarországot konzerválta agrárpiacként. Ez azt jelentette, hogy Magyarország az eddigi jó minőségű sziléziai iparcikkek helyett silányabb és drágább osztrák árukat kapott. Még súlyosabb volt, amikor a kormány – hogy az ausztriai tőkefelhalmozást elősegítse – magas vámokkal megfojtotta a tokaji bor kivitelét, utat nyitva ezzel a silányabb osztrák boroknak. Ez azonban már csak később következett be.

Mária Terézia gazdaságpolitikája a Monarchia országait úgy tekintette, mint egy eljövendő autark gazdasági egység részeit. Ennek a gazdasági autarkiaának kialakítása érdekében egyes iparágak fejlődését segítette, másokat fékezett, az összmonarchia vélt érdekeinek megfelelően. Ebből a megfontolásból Magyarországon erősítette a mezőgazdaságot és valamelyest a bányászatot, de elhanyagolta, sőt elnyomta a textil-manufaktúrákat. Ez a politika a maga idejében ésszerűnek látszott, a 19. századi fejlődés azonban már más úton járt, más elképzelések után indult: a jövő nem a nagy gazdasági egységé, nem is az összmonarchiáé, hanem a kis nemzeti államoké volt. Az egyes országok korábbi fejlődésbeli különbségei azonban túléltek a Habsburg-monarchiát.

Mindezek után próbáljuk meg röviden összefoglalni, mi a mai történetírás véleménye Mária Teréziáról és koráról. Mindenekelőtt ki kell emelnünk, hogy a királynő negyvenéves uralkodását nem elszigetelten szemléli, hanem a 18. századi fejlődés egészébe illesztve. Ez az időszak a korai felvilágosodás jegyében egész Európában erjedést, változásokat hozott. A feudális rendszer még szilárdan állt, de biztosítása és korszerűsítése érdekében az államnak már olyan közigazgatási, gazdasági, népjóléti és kulturális feladatokat kellett vállalnia, amelyek korábban nem tartoztak hatáskörébe. Mária Terézia intézkedései is ebből a törekvésből fakadtak, céljuk az állami hatalom erősítése volt.

Szakítva elődei magatartásával, Magyarország irányában sem rosszindulat, sem elfogultság nem vezette, sőt magatartásában időnkint még bizonyos rokonszenv is megfigyelhető. Azt akarta, hogy az összmonarchiában Magyarország is elfoglalja a súlyának megfelelő helyet. Ez különben elengedhetetlen is volt a Monarchia nagyhatalmi állásának biztosításához. Igazi uralkodói egyéniség volt, aki okos taktikával, női tapintattal igyekezett a konzervatív magyar urak ellenállását megpuhítani. Erőszakhoz nem folyamodott, ha merev ellenállásra talált, látszólag meghátrált, s az akadályt igyekezett megkerülni. Vallásos világnézete nem akadályozta meg abban, hogy az új európai eszméket befogadja. Nagy erőfeszítéseket tett, nem is hiába, Magyarország elmaradt viszonyainak és kulturális színvonalának emelésére, s Bécsen keresztül a korábnál szorosabbra fűzte a magyar műveltség nyugat-európai kapcsolatait. Az egyház korábban szinte mindenható hatalmát visszaszorította, előkészítve ezzel is a vallási világnézet alóli felszabadulást, a felvilágosodást, a felvilágosodás tanainak befogadását, ami aztán a királynő halála után néhány évvel megindította a magyar társadalom belső erjedését is.

Az állam, amelynek minden módon való erősítését tartotta fő feladatának, az ő szemében a Habsburg-birodalom volt, az egyes országok, így Magyarország részérdekeit is ennek rendelte alá. Az egységesítést szolgálta – magyar részről sokat kifogásolt – gazdasági politikája, ahogy egyéb kormányzati és társadalmi intézkedései is. Osztrák részről ezt a törekvését egyetértéssel fogadták, Magyarország vonatkozásában azonban kezdettől fogva bizonyos ellenállást váltott ki, amely egyre fokozódott. Magyarországon az önálló állam hagyománytudata mindig erős volt, nyelvi és etnikai különbségek is nehezítették a beolvadást. Ráadásul az államot erősítő reformok és főleg a kulturális színvonal emelése, mely maga után vonta az anyanyelvi műveltség erősödését, nem az egység, hanem a különbözőség irányába hatottak, s a századfordulóra kibomlott nacionalizmus már tudatosan is azt húzta alá, ami elválaszt, s nem azt, ami összeköt.

Mindezt Mária Terézia nem látta, de vajon hibáztatható-e ezért? Azt hiszem, a történetírás feladata nem az, hogy mai eszméket visszavetítve, ítéletet mondjon, hanem, hogy a múlt személyeit a maguk korában és saját viszonyaik között igyekezzék minél pontosabban megismerni és hűen ábrázolni.

#### Jegyzetek

Elhangzott németül a bécsi Collegium Hungaricum előadássorozatában, 1980. május 8-án. Az alábbi jegyzetekben korántsem kívánjuk a kérdés teljes irodalmát nyújtani, pusztán a hivatkozott művek címét és az idézetek lelőhelyét közöljük. Mária Teréziának az országgyűlés előtt mondott szavai: *Stephanus Katona*: Historia Critica Regum Hungariae, XXXIX. k. Buda 1809. 187; *I. A. Fessler*: Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen. X. k. Leipzig 1825. 97–98.; *Voltaire*: Siècle de Louis XV. I. k. 90.; „Je suis bonne hongroise”: Briefe Maria Theresias an den Herzog Albert von

Sachsen-Teschen. (*Adam Wolf*: Aus dem Hofleben Maria Theresias. Wien 1859. 353.); *Bessenyei György*: Tarimenes utazása. Bp., 1930. 23 és 26.; *Péczeli József*: Álzir, vagy az amerikánusok. Komárom, 1790. 33.; *Johann Gr. Mailáth*: Neuere Geschichte der Magyaren von Maria Theresia bis zum Ende der Revolution. 2. k. Regensburg, 1853; *Szekér J. Aloysius*: Magyarok eredete, a régi és a mostani magyaroknak nevezetesebb cselekedeteivel együtt. Pest, 1808. II. k. 335.; *Horváth Mihály*: Magyarország történelme. VII. k. Bp., 1873. 284, 460, 372, 377.; *Marczali Henrik*: Mária Terézia. Bp., 1891. 303.; *Hóman Bálint*–*Szekfű Gyula*: Magyar történet. V. k. Bp., 1935. 24–25.; Mária Terézia levele Pálffy kancellárhoz: *Marczali Henrik*: Gr. Pálffy Miklós főkancellár emlékirata Magyarország kormányzásáról. Bp., 1884. 27.; Mária Terézia a toleranciáról: *Alfred Ritter v. Arneth*: Maria Theresias letzte Regierungszeit III. k. Wien, 1879. 139.; *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp., 1922.; A magyar nép története. Rövid áttekintés. Irták: *Heckenast Gusztáv*, *Incze Miklós*, *Karácsonyi Béla* stb. 3. kiad. Bp., 1953. 182. s. köv.; Magyarország története. Egyetemi tankönyv. II. Szerk. H. Balázs Éva és Makkai László. Bp., 1962. 443. s. köv.; Magyarország története. Főszerkesztő Molnár Erik. I. Bp., 1964. 340. s. köv.; *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. főleg 31. s. köv. és *Heckenast Gusztáv*: II. József magyarországi iparpolitikája. (Sajtó alatt a Bécsben megjelenő II. József és kora. kötetben, németül.)